

Oksana Varian

Zaporoskie Regionalne Centrum Ochrony
Dziedzictwa Kulturowego, Ukraina

 ORCID ID: 0000-0001-8380-2874

OBLICZA WOJNY

TOM 11 • SPOŁECZNE SKUTKI WOJEN

ŁÓDŹ 2024 • ISBN 978-83-8331-661-1 • s. 329-343

<https://doi.org/10.18778/8331-662-8.15>

POCHÓWKI WOJENNE NA TERENIE OBWODU ZAPOROSKIEGO JAKO METODA INSTRUMENTALIZACJI PAMIĘCI O II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Streszczenie. W artykule omówiono praktykę wykorzystywania przez Rosję pochówków z II wojny światowej do konstruowania agresywnej koncepcji pamięci o wojnie w sowieckiej i poradzieckiej przestrzeni publicznej oraz późniejszego wykorzystania pamięci jako narzędzia agresji militarnej. Ustalono, że Ukraina i Rosja ukształtowały odmienne typy pamięci o II wojnie światowej. Pamięć Ukrainy o II wojnie światowej to radość zwycięstwa połączona ze świadomą pamięcią o jej tragicznej cenie, wyrażona w zdaniu „Nigdy więcej”. Pamięć Rosji o II wojnie światowej jest inna – agresywna, usprawiedliwiająca wszelkie zbrodnie wojenne prawem zwycięzcy, wspierana przez militaryzację społeczeństwa, uosabiana hasłami „dziadkowie walczyli” i „możemy powtórzyć”. Na podstawie badań pochówków wojskowych z lat 1941–1944 na terenie obwodu zaporoskiego zidentyfikowano i przeanalizowano na konkretnych przykładach trzy charakterystyczne cechy stosunku władz radzieckich do pochówków wojskowych: depersonalizacja pamięci o wojnie, formalny charakter pochówków oraz oznakowanie centralnych części przestrzeni publicznej miast i wsi pochówkami wojskowymi. W tym kontekście przeprowadzono typologię i przedstawiono dane statystyczne dotyczące liczby pochówków z okresu II wojny światowej na terenie obwodu zaporoskiego. Ogólny obraz organizacji pochówków wojskowych na terenie obwodu zaporoskiego przedstawiono na przykładzie miasta Melitopol – miasta o znaczeniu strategicznym w wojnie niemiecko-sowietkiej 1941–1945 i w toczącej się wojnie rosyjsko-ukraińskiej. Rosja wykorzystuje pomniki II wojny światowej na okupowanym terytorium Ukrainy jako element propagandy ideologicznej. Jednocześnie 60% zabytków dziedzictwa kulturowego obwodu zaporoskiego zniszczonych w wyniku ostrzału wojsk rosyjskich to pochówki wojskowe z okresu II wojny światowej.

Słowa kluczowe: pamięć, rodzaje pamięci, II wojna światowa, wojna rosyjsko-ukraińska, dziedzictwo kulturowe

Walka Ukrainy z rosyjską agresją militarną sprawiła, że proces przemyśleń na temat sowieckiej przeszłości, który znacząco się nasilił po rozpoczęciu pierwszej fazy wojny rosyjsko-ukraińskiej w 2014 r., stał się nieodwracalny. Od 2014 r.

w społeczeństwie ukraińskim wyraźnie wyodrębniono dwa radykalnie przeciwstawne typy pamięci, charakterystyczne dla Ukrainy i Rosji. Pamięć o wydarzeniach i ofiarach II wojny światowej w Ukrainie, której terytorium znajdowało się w latach 1939–1944 w strefie konfliktu zbrojnego pomiędzy dwoma państwami totalitarnymi, jest świadomością wielkiej tragedii, jaką reprezentuje wojna: to pamięć o licznych zabitych i okaleczonych Ukraińcach, którzy walczyli w ramach czterech ukraińskich i innych frontów armii radzieckiej; znacznej liczbie cywilów, którzy zginęli podczas odwrotu armii radzieckiej w 1941 r., w uścisku sowieckich i niemieckich organów karnych władz okupacyjnych w latach 1939–1944. Praktycznie wszyscy Ukraińcy, podobnie jak inni mieszkańcy Europy, mają rodzinne wspomnienia o okropnościach II wojny światowej – długich latach walki, zmarłych lub zaginionych bliskich, okupacji.

Zgodnie z praktyką międzynarodową czerwony mak stał się symbolem zwycięstwa narodu ukraińskiego nad nazizmem w czasie II wojny światowej. Ten symbol to radość ze zwycięstwa łącząca się ze świadomą pamięcią o jego cenie, wyrażoną w zdaniu „Nigdy więcej...”. Pamięć Rosji o II wojnie światowej jest inna – agresywna; prawem zwycięzcy usprawiedliwia wszelkie zbrodnie wojenne; poparta przez militaryzację społeczeństwa jest pokazem siły militarnej na paradach zwycięstwa z udziałem „weteranów”, często młodszych od wydarzeń, których powinni byli być uczestnikami; pozbawiona wymiaru ludzkich doświadczeń i dramatu wojny; uosabiana hasłami „dziadkowie walczyli” i „możemy powtórzyć”. W narracji publicznej i na arenie międzynarodowej Rosja użyła wszelkich narzędzi, żeby zawłaszczyć prawo do zwycięstwa nad nazizmem i odebrać je innym narodom wchodzącym w skład ZSRR, które odniosły je kosztem ogromnych ofiar; aby odebrać prawo do zwycięstwa sojusznikom w koalicji antyhitlerowskiej; żeby wytrzeć z pamięci, że to Hitler i Stalin wspólnie rozpoczęli II wojnę światową. Zwycięstwo nad nazizmem stało się narzędziem ideologicznym, które zakorzeniło się w rosyjskiej świadomości społecznej i jest aktywnie wykorzystywane przez rosyjską propagandę do usprawiedliwiania wojny z Ukrainą w latach 2014–2023.

W warunkach gdy część terytorium Ukrainy została zaanektowana przez Rosję w 2014 r., a kolejna część jest okupowana od 2022 r., kiedy na frontach wojny rosyjsko-ukraińskiej codziennie giną cywile i żołnierze, badanie praktyk przekształcania pamięci o wojnie w narzędzie usprawiedliwiania agresji militarnej jest bardzo ważne.

Przykładem instrumentalizacji pamięci o II wojnie światowej jest praktyka pochówków wojskowych. Według stanu z 2023 r. na terenie obwodu zaporoskiego znajduje się 613 miejsc – grobów indywidualnych i zbiorowych z okresu II wojny światowej.

Typologicznie oraz biorąc pod uwagę przebieg wydarzeń militarnych, w pewnym stopniu – chronologicznie, pochówki z okresu II wojny światowej na terenie obwodu dzielą się na następujące grupy:

- pochówki wojskowe z 1941 r., związane z wycofywaniem się Armii Czerwonej z terytorium Ukrainy;
- pochówki cywilne z lat 1941–1944, w których chowane są ofiary niemieckiego reżimu okupacyjnego;
- pochówki radzieckich jeńców wojennych, którzy zginęli w niemieckich obozach jenieckich;
- pochówki wojskowe z lat 1943–1944, związane z kontrofensywą Armii Czerwonej i wyzwoleniem terytorium obwodu od wojsk niemieckich (w tym pochówki sanitarne żołnierzy radzieckich zmarłych w szpitalach wojskowych);
- niemieckie pochówki wojskowe.

Pochówki wojskowe z 1941 r. upamiętniają walki obronne i odwrót Armii Czerwonej na terenie obwodu zaporoskiego. Biorąc pod uwagę fakt, że historia odwrotu wojsk nie odpowiadała wymogom ideologicznego konstruktowi bohaterstwa pamięci „Wielkiej Wojny Ojczyźnianej”, tej grupy pochówków dość często nie oddzielano od pochówków wojskowych z lat 1943–1944. Dopiero badania historyczno-bibliograficzne pozwalają na ustalenie ich przynależności chronologicznej. W obwodzie zaporoskim pochówki wojskowe z 1941 r. najliczniej reprezentowane są na terenie rejonu połogowskiego, gdzie wojska 18 i 9 Armii radzieckiego Frontu Południowego wywalczyły sobie drogę z okrążenia przez wojska niemieckie. O tragicznej sytuacji, w jakiej znalazły się wojska radzieckie na południu Ukrainy w październiku 1941 r., świadczy śmierć kilku wyższych dowódców, w tym: generała porucznika A.K. Smirnowa, głównodowodzącego 18 Armią, oraz generała majora O.S. Titowa, dowódcy artylerii 18 Armii.

Pochówki cywilne z lat 1941–1943 reprezentuje 18 grobów masowych i dwa groby indywidualne, a także 20 pomników tworzących zespół pochówków wojskowych z tego okresu. Nie można zaprzeczyć istnieniu ruchu oporu na terytoriach okupowanych, jednak da się zauważyć, że w celu ukształtowania idei o rozległej sieci radzieckiego ruchu oporu i podkreślenia wiodącej roli ideologii

komunistycznej w jego działalności, część pochówków cywilnych ofiar hitlerowskiego reżimu okupacyjnego bezzasadnie łączono z działalnością partyzancką lub konspiracyjną mieszkańców okupowanych terytoriów.

W rejestrze zabytków obwodu zaporoskiego znajduje się pięć masowych grobów jeńców wojennych, którzy zginęli w niewoli niemieckiej – w obozach specjalnych lub podczas marszów. Biorąc pod uwagę liczbę żołnierzy, którzy zostali wzięci do niewoli w 1941 r., można przypuszczać, że nie wszystkie pochówki jeńców wojennych zostały dotąd odkryte.

Najliczniej reprezentowane są pochówki wojskowe z lat 1943–1944, związane z kontrofensywą Armii Czerwonej i wypieraniem wojsk niemieckich z terytorium obwodu. W rejestrze państwowym znajduje się 569 takich zabytków, a wśród nich: 492 zabytki – groby zbiorowe i groby zbiorowe występujące wspólnie z pochówkami indywidualnymi, 20 zabytków tworzących zespół z pochówkami ofiar nazizmu, 37 zabytków tworzących zespół z pochówkami z lat 1917–1921, 20 oddzielnych pochówków. Wśród pochowanych jest ponad 50 Bohaterów Związku Radzieckiego. Do rejestru państwowego wpisano także 37 grobów Bohaterów Związku Radzieckiego i dwa pochówki kawalerów Orderu Chwały (ros. *Орден Славы*) poległych w okresie powojennym¹.

Pochówki wojskowe żołnierzy niemieckich i sojuszników na terenie obwodu zaporoskiego praktycznie nie są reprezentowane. Jest to wynik niemieckich programów zwrotu szczątków poległych żołnierzy. Spośród istniejących, najbardziej znany jest cmentarz w Zaporozżu, na którym spoczywa ponad 6000 niemieckich jeńców wojennych.

Po scharakteryzowaniu stanu ewidencji pochówków z czasu II wojny światowej na terenie obwodu zaporoskiego przejdziemy do omówienia ich organizacji i układu, które zmieniały się na przestrzeni lat. W październiku 1945 r. Biuro Likwidacji Szkód Osobistych przesłało do Rady Wojskowej Głównego Wydziału Formacji i Wyposażenia Armii Czerwonej tajny raport w sprawie wyników kontroli cmentarzy wojskowych, masowych i indywidualnych grobów żołnierzy, którzy zginęli w walkach w latach 1941–1945. Raport powstał na podstawie wyników przeglądu 55 miast, 48 ośrodków powiatowych i wiejskich

¹ Архів КЗ „Запорізький обласний центр охорони культурної спадщини” ЗОР (dalej: AKZ ZOCOKS ZOR), *Перэлік памяток та шчойно выявлэных аб’ектыв кул’турной спадчыны Запарыз’койі абласці*, https://dostup.org.ua/request/pierielik_istoriko_kulturnikh_pa (dostęp: 30.09.2024).

na terenie republik związkowych. Generalny wniosek był taki, że stan cmentarzy i pochówków był niezadowolający.

Cmentarze wojskowe, oddzielne kwatery wojskowe na cmentarzach miejskich, wiele grobów braterskich i indywidualnych rozsianych pojedynczo na rozległych przestrzeniach dawnych pól bitewnych, nie są zarejestrowane i [są] całkowicie nieorganizowane, wiele z nich zniknęło już z powierzchni ziemi. Drewniane płoty i nagrobki, pospiesznie instalowane bezpośrednio przez jednostki wojskowe, w większości przegniły, zawaliły się lub zostały splądrowane. Groby zapadły się, zarosły chwastami, stały się nierozpoznawalne i bezosobowe².

Wydawać by się mogło, że taka sytuacja z pochówkami wojskowymi jest zrozumiała dla państwa wyniszczonego kilkuletnią wojną, przez którego ziemie co najmniej dwukrotnie w latach 1941–1944 przetoczyły się fronty, którego ludność cywilna nie tylko odniosła straty w czasie walk, ale doświadczyła także okropności okupacji, w tym zbrodni przeciw ludzkości – egzekucji, tortur, obozów. Depersonalizacja nie była jednak zjawiskiem przejściowym w społeczeństwie, które potrzebowało czasu, aby otrząsnąć się z przeżytej straszliwej traumy. Depersonalizacja stała się cechą sowieckiej powojennej codzienności, instrumentem państwowej polityki pamięci o II wojnie światowej, która potrzebę osobistej pamięci o cenie zwycięstwa zastąpiła pamięcią powszechną. Taką właśnie koncepcję pamięci zaproponowało państwo, które wprowadziło obchody Dnia Zwycięstwa 20 lat po zakończeniu wielkiej wojny – w 1965 r.

W trakcie badania zabytków z okresu II wojny światowej na terenie obwodu zaporoskiego wyróżniliśmy kilka cech charakteryzujących stosunek władz sowieckich do pochówków.

Przede wszystkim fakt, że państwo radzieckie nie wprowadziło na szczeblu oficjalnym działań rewizyjnych w celu ustalenia miejsc pochówku poległych żołnierzy, można uznać za przejaw bezosobowej pamięci o wojnie. Warto zaznaczyć, że wszystkie dokumenty urzędowe jednostek wojskowych, takie jak protokoły o nieodwracalnych stratach jednostek wojskowych, wykazy poległych

² AKZ ZOCOKS ZOR, *Управление по персональному учёту потерь сержантского и рядового состава Действующей армии и пенсионному обеспечению их семей Военному совету Главного управления формирования и укомплектования войск красной армии Доклад о результатах проверки состояния благоустройства военных кладбищ, братских и индивидуальных могил военнослужащих погибших в боях Великой Отечественной Войны 1941–1945 гг. от 07.10.1945, № 1556687.*

w szpitalach wojskowych, którym nierzadko towarzyszyła nie tylko informacja adresowa o miejscu pochówku, ale także sporządzona mapa miejsca pochówku, znajdując się w Archiwum Centralnym Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej w Podolsku. Duża część tej dokumentacji nadal pozostaje tajna i niedostępna dla badań.

Ustalenie nazwisk i miejsc pochówku zmarłych musiało nastąpić na drodze inicjatywy społecznej, przede wszystkim ze strony szkolnych grup poszukiwawczych, dla których było to elementem wychowania patriotycznego młodzieży. Dzieci odbywały spotkania lub korespondowały z weteranami, którzy brali udział w wyzwolaniu swoich miast, spisali wspomnienia z przebiegu walk wyzwoleniczych oraz podali nazwiska swoich towarzyszy broni. I tu warto zauważyć, że weterani przedstawiali oficjalną historię walk, która zawierała element bohaterstwa wojennego. Osobiste doświadczenia okropności wojny zostały pominięte.

Dość często uczniowie zajmowali się poszukiwaniem krewnych zmarłych, którzy zostali pochowani w masowych grobach na terenie swoich miast i wsi. Jednakże, podobnie jak wtedy, tak i obecnie, bez źródeł archiwalnych nie da się ustalić nazwisk poległych „nieznanych” żołnierzy, nazwisk, które zgodnie z materiałami komisariatu wojskowego umieszczano na tablicach pamiątkowych, dość często z błędami, bez inicjałów lub z inicjałami niedokładnymi, z błędami w identyfikacji miejsc pochówku w przypadku występowania tych samych nazw miejscowości w różnych obwodach. Aby odtworzyć rzeczywiste dane poległych oraz nie dopuścić, by ich nazwiska zostały zapomniane, wymagana jest żmudna praca z dokumentami jednostek wojskowych zawierającymi dane o nieodwracalnych stratach, a także porównanie wszystkich danych dostępnych w aktach – gdyż w nazwach dokumentów urzędowych często pojawiają się błędy. Przykładem takich błędnych informacji na miejscu pochówku jest wieś Ocheretuvate (ukr. Очеретувате) w rejonie bilmatskim obwodu zaporoskiego. Na tablicach pamiątkowych widnieją nazwiska siedmiu pochowanych żołnierzy, którzy w rzeczywistości zginęli w walkach o wieś Ocheretuvate w rejonie tokmackim³.

Za drugą charakterystyczną cechą uważamy formalny stosunek władz sowieckich do pochówków wojskowych. W tej ideologii pochówek wojskowy był przede wszystkim miejscem eksponowania bohaterskiej chwały, a nie miejscem

³ С.П. ШЕВЧУК, *Шлях одного району: від Царекостянтинівського через Першотравневий до Куйбишевського (1918–1945 рр.)*, Запоріжжя 2012, s. 153.

upamiętnienia poległych, co wymaga ciszy, aby uświadomić tragedię utraty życia. W rezultacie zauważamy dwa aspekty – utratę rzeczywistych parametrów pochówku na skutek budowy zespołów pomnikowych, a także warunkową realizację ponownych pochówków. Monitorując pomniki-pochówki, najczęściej spotykamy się z cechą miejsc pamięci, jaką jest zastąpienie pamięci miejsca (pochówku) pamięcią pomnika (nagrobka)⁴. Za procesem transformacji pamięci kryje się problem utraty parametrów pogrzebania. Przykładem jest pochówek wojskowy we wsi Nowooleksandriwka (ukr. Новоолександрівка). Według komisariatu wojskowego, na terenie, na którym postawiono pomnik, pochowano – m.in. w wyniku powtórnych pochówków z sąsiednich wsi i okolic – 1077 żołnierzy. Jako parametry pochówku komisariat wojskowy określił obszar pomnika jako $10 \times 8 \text{ m}^5$. Wizualnie pochówek ma formalne wymiary $2 \times 1,4 \text{ m}$, natomiast pozostała część terenu pomnika jest wyłożona płytami betonowymi lub zaasfaltowana i we współczesnym rozumieniu stanowi element małej architektury i część przestrzeni pamięci⁶. Przypadki takie budzą wątpliwość co do prawdziwości informacji o powtórnych pochówkach. Takim przykładem jest też pomnik we wsi Titowe w rejonie bilmatskim. Ten grób wojskowy powstał w wyniku przeniesienia z pierwotnego miejsca pochówku poza wsią szczątków poległych żołnierzy, w tym wspomnianego dowódcy artylerii 18 Armii, generała O.S. Titowa. Uważano, że ekshumacja miała miejsce w 1957 r. Jednakże w 2005 r. z inicjatywy organów samorządu terytorialnego przeprowadzono badania pierwotnego miejsca pochówku, które wykazały, że przeprowadzona w 1957 r. ekshumacja nie objęła wszystkich tam pogrzebanych⁷. Prawdopodobnie stan sanitarny wielu masowych grobów nie pozwalał na realne pochówki w latach pięćdziesiątych XX w, jednak charakter sowieckiego systemu zarządzania sprawiał, że urzędnicy nie mieli odwagi zgłaszać, iż ponowny pochówek jest niemożliwy. W rezultacie oficjalne informacje zawarte w aktach ponownego pochówku mogą nie odpowiadać rzeczywistości. W takiej sytuacji konieczne jest przeprowadzenia dodatkowych badań.

⁴ П. НОРА, *Проблематика мест памяти*, Санкт-Петербург 1999, s. 17.

⁵ Учетная карточка воинского захоронения № 179-ЗПП (*Uczetnaja kartoczka wojskogo zachoronienija № 179-ZPR*), <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=83689984> (dostęp: 12.03.2021).

⁶ AKZ ZOCOKS ZOR, paszport zabytku dziedzictwa kulturowego № 398.

⁷ AKZ ZOCOKS ZOR, paszport zabytku dziedzictwa kulturowego № 1146.

Trzecia cecha wynika z poprzedniej – oznaczenie grobami wojskowymi centralnych części przestrzeni publicznej w wielu miejscowościach. W większości obszarów są one mocno wyeksponowane. Pochówki wojskowe celowo organizowano w centralnej części miasta lub wsi już po zakończeniu II wojny światowej, nierzadko w związku z ekshumacją poległych z rozproszonych miejsc pierwotnego pochówku w różnych częściach osady i jej okolic. Następnie miejsca pochówku ozdabiano, wznosząc konstrukcje upamiętniające działania wojenne. Wspomniany powyżej przykład pochówku wojskowego we wsi Ocheretuvate jest również reprezentatywny dla tego przypadku. Złożono tam szczątki żołnierzy, którzy zmarli w szpitalu wojskowym jesienią 1943 r. i pierwotnie pochowani zostali w masowej mogile na cmentarzu wiejskim. Dopiero w 1953 r. przeniesiono je z cmentarza do centrum wsi⁸. Podobnie było we wsi Novoole-nivka (ukr. Новооленівка), gdzie w 1967 r. przeprowadzono ekshumację ciał żołnierzy pogrzebanych na wiejskim cmentarzu i przeniesiono je do masowego grobu w centrum wsi Novooleksandrivka⁹.

W tym artykule obraz organizacji pochówków wojskowych na terenie obwodu zaporoskiego zostanie przedstawiony na przykładzie miasta Melitopol, strategicznego zarówno podczas wojny niemiecko-sowieckiej 1941–1945, jak i w trwającej od 2022 r. wojnie rosyjsko-ukraińskiej.

Podczas II wojny światowej miasto Melitopol od 6 października 1941 r. do 23 października 1943 r. znajdowało się pod kontrolą niemieckich sił okupacyjnych. Miasto stanowiło punkt węzłowy w systemie niemieckiej linii obronnej „Ściana Wschodnia” (Votan). Położone było na ostatniej linii Melitopol–Kachowka, która obejmowała prawobrzeżny przyczółek niemiecki poniżej Dniepru, zapewniający komunikację z Krymem¹⁰. Spod okupacji niemieckiej Melitopol został uwolniony w wyniku ofensywy Frontu Południowego (od 20 października 1943 r. – 4 Frontu Ukraińskiego), która trwała od 26 września do 23 października 1943 r. W bitwach o miasto zginęło ponad 4000 żołnierzy radzieckich. Tytuł Bohatera Związku Radzieckiego otrzymało 87 żołnierzy, siedmiu z nich pośmiertnie¹¹. Wiele informacji o miejscu ich pierwotnych

⁸ AKZ ZOCOKS ZOR, paszport zabytku dziedzictwa kulturowego № 479, № 978; С.П. ШЕВЧУК, *op. cit.*, s. 153.

⁹ AKZ ZOCOKS ZOR, paszport zabytku dziedzictwa kulturowego № 398.

¹⁰ И. КОРОТКОВ, *Битва за Мелитополь*, Москва 1944, s. 8–9, 15.

¹¹ AKZ ZOCOKS ZOR, paszport zabytku dziedzictwa kulturowego № 1096.

pochówków zawierają wykazy bezpowrotnych strat jednostek wojskowych uczestniczących w walkach o miasto i pobliskie wsie.

W dniu 15 marca 1944 r. komitet wykonawczy Zaporoskiej Obwodowej Rady Delegatów Robotniczych wraz z regionalnym komitetem KP(b)U przesłał pismo do Komitetu Wykonawczego Rejonu Melitopola z obowiązkiem przeprowadzenia kontroli okolicznych terenów w celu odnalezienia, identyfikacji i pogrzebania poległych żołnierzy. Poległych żołnierzy i oficerów Armii Czerwonej zalecano pochować na cmentarzach zbiorowych, w należyty sposób organizując groby i ustawiając nagrobki. Martwych wrogów należało zaś chować na wysypiskach śmieci. W preambule podana jest przyczyna takiego zarządzenia – podczas oględzin terenu obszarów Melitopola i Jakymiwki na poboczach dróg i na polach odnaleziono wiele niepochowanych ciał poległych żołnierzy oraz oficerów radzieckich i niemieckich, które m.in. były przyczyną rozprzestrzeniania się infekcji¹². Należy zaznaczyć, że od wyzwolenia wymienionych terenów do wydania zarządzenia minęły cztery miesiące.

Ponowny pochówek poległych żołnierzy z pierwotnych miejsc spoczynku rozsianych po całym terytorium Melitopola rozpoczął się w 1944 r. W archiwum partyjnym obwodu zaporoskiego przechowywane są trzy spisy grobów, w których spoczywali żołnierze polegli w walkach o Melitopol. Pierwsza lista (nr 1) zawiera 190 pozycji: są to nazwiska właścicieli domów lub nazwy ulic, na terenie których znajdowały się pochówki. Druga lista (nr 2) zawiera 50 pozycji, natomiast lista trzecia (nr 3) – 24 pozycje. Wszystkie pochówki wymienione na liście nr 1 miały zostać przeniesione na cmentarz znajdujący się w części miasta zwanej Bałka Pisczana, liście nr 2 – na cmentarz miejski w Melitopolu, liście nr 3 – na cmentarz w części miasta Nowy Melitopol¹³. Z informacji zawartych na tych listach wynika, że w przypadku niektórych ulic groby żołnierzy znajdowały się na terenie 10–20 prywatnych gospodarstw domowych. W obrębie jednego gospodarstwa domowego często znajdowało się kilka grobów, niektóre z nich były grobami masowymi.

¹² Державний архів Запорізької області (dalej: DAZO). P-3. Op. 1, Spr. 120. Ark. 17–17zw, Лист Запорізького обласного комітету КП(б)У до обласного комітету КП(б)У з приводу проведення робіт по захороненню загиблих радянських та німецьких військовослужбовців, 15 березня 1944 р.

¹³ DAZO. P-3. Op. 1, Spr. 118. Ark. 11–17, 32, Списки бійців, які загинули при звільненні міста Мелітополь, 1944 р.

Według wspomnień świadka tamtych wydarzeń, po wyparciu z Melitopola wojsk niemieckich komisariat wojskowy zaangażował młodych ludzi, którzy nie zostali jeszcze powołani do wojska, do zbierania zwłok poległych żołnierzy. Zmarłych zabierano i chowano w masowym grobie wykopanym na placu naprzeciw parku miejskiego¹⁴. Na tym placu z inicjatywy przewodniczącego miejskiego komitetu wykonawczego W. Filippowskiego i na podstawie decyzji miejskiego komitetu wykonawczego nr 72 z 11 lutego 1944 r. otwarto cmentarz wojskowy, na którym znajdowały się trzy masowe groby z drewnianymi obeliskami. Miejsce wybrane na lokalizację cmentarza wojskowego było praktyczne, gdyż stanowiło nieużytek. Jednocześnie można to uznać za symboliczne. Obszar wokół parku miejskiego był terenem ciężkich walk o miasto.

Już w 1944 r. przeprowadzono porządkowanie cmentarza wojskowego – posadzono krzewy i drzewa. W tym samym roku na terenie cmentarza pochowano dowódcę 44 Armii generała porucznika V.A. Chomenko, i dowódcę artylerii wojskowej generała dywizji S.A. Bobkowa. Przy pochówkach wzniesiono pomniki w formie płyty na cokole. V.A. Chomenko i S.A. Bobkow zginęli w rejonie Kachowki w obwodzie chersońskim, podczas ofensywy 44 Armii. Wyzwolenie Melitopola dało wojskom radzieckim możliwość posunięcia się w kierunku Kachowki, a następnie wyzwolenia Krymu.

Ponowne pochówki na cmentarzu wojskowym miały miejsce w latach 1946–1960. W 1949 r. w Melitopolu istniały trzy cmentarze wojskowe: na placu naprzeciw parku, w pobliżu wsi Piszczane, na Czerwonej Hirce. W pobliżu szkoły nr 12 (na terenie Czerwonej Hirki) znajdowało się także pięć masowych grobów. Pochowano 1175 osób, w tym 41 oficerów, czterech generałów, dwóch Bohaterów Związku Radzieckiego, trzech partyzantów¹⁵.

W wyniku przedstawionych powyżej działań mających na celu zorganizowanie miejsc pochówku, w 2023 r. w rejestrze państwowym znajdują się trzy zabytki miasta Melitopol – pochówki z okresu II wojny światowej: cmentarz wojskowo-braterski przy ul. Bohaterów Ukrainy, masowa mogiła żołnierzy radzieckich na Placu Heroiv Krut (cmentarz rejonu Czerwona Hirka), grób generała porucznika A.D. Sztevnyowa. To ostatnie miejsce jest wynikiem ponownego

¹⁴ Н. Г. Корвацкий, *Династия рода Корвацких*, Минск 1994.

¹⁵ ДАЗО, Ф. 1, Оп. 2, Spr. 166, *Справка о состоянии военно-братских кладбищ и индивидуальных могил погибших воинов, участников Великой Отечественной войны, 1949 р.*, s. 1.

pochówku szczątków zmarłego generała porucznika, przeniesionych z miejsca śmierci w obwodzie żytomierskim do jego rodzinnego miasta.

24 lutego 2022 r. wojska rosyjskie wtargnęły do Ukrainy, a już następnego dnia zaatakowały Melitopol¹⁶. Na zajętych terenach władze okupacyjne szerzą ideologię radziecko-rosyjską, zniekształcając pamięć o II wojnie światowej i manipulując faktami. Jednym z narzędzi budowania zafalszowanej pamięci społecznej stały się pochówki wojskowe z okresu II wojny światowej. Rosja, posługując się własnym konstruktem pamięci o II wojnie światowej, usprawiedliwia agresję militarną w Ukrainie. W 2022 r. rosyjscy okupanci zorganizowali w Melitopolu „Dzień Zwycięstwa” z „paradami”, w których brali udział ludzie specjalnie w tym celu sprowadzeni do miasta. Ustanowiwszy okupacyjny „nowy porządek”, rosyjska administracja stale wykorzystuje cmentarz wojskowy z czasów II wojny światowej w Melitopolu do „upamiętnienia bohaterskich czynów swojego narodu”¹⁷. O przedmiotowym traktowaniu przez Rosję pochówków wojskowych z okresu II wojny światowej i wykorzystywaniu ich jako narzędzia ideologicznego świadczy selektywne ich upamiętnianie. Przykładem może być cmentarz położony w centrum Melitopolu (Братское кладбище). Administracja okupacyjna przeprowadziła remont czołgu T-70 z czasów II wojny światowej, stanowiącego element pomnika usytuowanego na tym cmentarzu¹⁸. O renowacji pojazdu i cmentarza informowały rosyjskie media, eksponując pamięć i troskę Rosjan o miejsca pochówku żołnierzy Armii Czerwonej poległych w walkach o Melitopol w 1943 r. Natomiast całkowicie pomijane są pochówki wojskowe na obrzeżach miasta, o których media już nie informują. Ponadto obserwujemy, jak w trakcie toczącej się wojny siły zbrojne Rosji na ogromną skalę niszczą na

¹⁶ W 2022 r. rodzice Autorki musieli opuścić dom w Melitopolu i udali się na terytorium kontrolowane przez Ukrainę.

¹⁷ *Мелитопольцы возложили цветы к мемориалу «Братское кладбище» в День Неизвестного Солдата*, 03.12.2022, https://tass.ru/obschestvo/16493095?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com (dostęp: 12.03.2023); *В День освобождения города Мелитополя от фашистских захватчиков Министр по молодежной политике Запорожской области принял участие в возложении цветов к Вечному огню на мемориале Братское кладбище в Мелитополе*, 23.10.2022. ZOV. Запорожье, <https://zp-news.ru/society/2022/10/23/50491.html> (dostęp: 12.03.2023).

¹⁸ Na ten temat m.in.: *В Мелитополе восстанавливают танк Т-70*, <https://rg.ru/2023/03/01/v-melitopole-vosstanoviat-tank-t-70.html> (dostęp: 12.03.2023); *В Мелитополе установили на постамент танк Т-70*, <https://tass.ru/obschestvo/20620275> (dostęp: 11.10.2024).

teryторіум України об'єкти зabytkowe¹⁹. Як się szacuje, 60% zabytków dziedzictwa kulturowego zniszczonych w wyniku ostrzału wojsk rosyjskich w obwodzie zaporoskim to masowe groby z okresu II wojny światowej²⁰. Można więc stwierdzić, że żołnierzy radzieckich zabili Niemcy, lecz ich szczątki zostały zbezczeszczone w wyniku wojkowego ostrzału prowadzonego przez oddziały rosyjskie.

Wojna rosyjsko-ukraińska wyraźnie pokazuje, że pamięć może być bronią. Rosja stara się wykorzystywać zbiorową pamięć wszystkich zaangażowanych w pokonanie nazizmu podczas II wojny światowej, aby usprawiedliwić swą agresję na Ukrainę.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Архів КЗ „Запорізький обласний центр охорони культурної спадщини” ЗОР
(Arkhir KZ „Zaporizkyi oblasnyi tsentr okhorony kulturnoi spadshchyny” ZOR)

paszporty zabytków nr 398, 479, 978, 1096, 1146.

Перэлік памяток та шчыно выязвэных аб'ектiв кул'турной спадшчыны Запориз'койи области (Perelik pamyatok ta shchoyno vyiyavlenyih obektiv kul'turnoji spadshchyny Zaporiz'koji oblasti)

Управление по персональному учёту потерь сержантского и рядового состава Действующей армии и пенсионному обеспечению их семей Военному совету Главного управления формирования и укомплектования войск красной армии Доклад о результатах проверки состояния благоустройства военных кладбищ, братских и индивидуальных могил военнослужащих погибших в боях Великой Отечественной Войны 1941–1945 гг. (Upravlenye po personalnomu uchytu poter serzhantskoho y riadovoho sostava Deistvuiushchei armyy u pensyonnomu obespecheniyu ykh semei Voennomu совету Hlavnogo upravleniya formirovaniya y ukomplektovaniya voisk krasnoi armyy Doklad o rezultatakh pro-

¹⁹ Vide: S. BELINSKYI, A. DMYTRENKO, Y. IVASHKO, A. PAWŁOWSKA, *The Face of War in Ukraine. War Devastation and Reconstruction Concepts*, [w:] *Oblicza Wojny*, t. 8, red. T. GRABAR-CZYK, J. KITA, M. POGOŃSKA-POL, M. VOLOSHCHUK, Łódź 2023, s. 15–35.

²⁰ О. ВАР'ЯН, *Пам'ятки культурної спадщини періоду Другої світової війни як інструмент конструювання пам'яті: практичні кейси Республіки Польща*, [в:] *Політика пам'яті досвід Європи для України. Матеріали I Міжнародної наукової конференції 17–18 листопада 2023 р., м. Запоріжжя*, Запоріжжя 2013, с. 12.

verky sostoiannya blahoustroistva voennykh kladbyshch, bratskykh y undyvudualnykh mohyl voennosluzhashchykh pohybshykh v boiakh Velykoi Otechestvennoi Voiny 1941–1945 hh.), ot 07.10.1945, № 15566.

Державний архів Запорізької області (Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti)

Лист Запорізького облвиконкому про проведення робіт по захороненню загиблих радянських та німецьких військовослужбовців, 15 березня 1944 р. (Lyst Zaporizkoho oblyvkonkomu pro provedennia robot po zakhoronennii zahybylykh radianskykh ta nimetskykh viiskovosluzhbovtsiv, 15 bereznia 1944 r.), P-3. Op. 1, Spr. 120. Ark. 17–17zw.

Справка о состоянии военно-братских кладбищ и индивидуальных могил погибших воинов, участников Великой Отечественной войны, 1949 р. (Spravka o sostoiannu voenno-bratskykh kladbyshch y undyvudualnykh mohyl pohybshykh voynov, uchastnykov Velykoi Otechestvennoi voiny, 1949 r.), F. 1, Op. 2, Spr. 166, s. 1.

Списки бійців, які загинули при звільненні міста Мелітополь, 1944 р. (Spysky biitsiv, yaki zahynuly pry zvilnenni mista Melitopol, 1944 r.), P-3. Op. 1, spr. 118, ark. 11–17, 32.

Opracowania

BELINSKYI S., DMYTRENKO A., IVSHKO Y., PAWŁOWSKA A., *The Face of War in Ukraine. War Devastation and Reconstruction Concepts*, [w:] *Oblicza Wojny*, t. 8, red. T. GRABARCZYK, J. KITA, M. POGOŃSKA-POL, M. VOLOSHCHUK, Łódź 2023, s. 15–35.

ВАР'ЯН О., *Пам'ятки культурної спадщини періоду Другої світової війни як інструмент конструювання пам'яті: практичні кейси Республіки Польща*, [в:] *Політика пам'яті досвід Європи для України. Матеріали I Міжнародної наукової конференції 17–18 листопада 2023 р., м. Запоріжжя*, Запоріжжя 2013, с. 21–25 (Varian O., *Pamiatky kulturnoi spadshchyny periodu Druhoi svitovoi viiny yak instrument konstruiuvannia pamiati: praktychni keisy Respubliky Polshcha*, [v:] *Polityka pamiati dosvid Yevropy dlia Ukrainy. Materialy I Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii 17–18 lystopada 2023 r., m. Zaporizhzhia*, Zaporizhzhia 2013, s. 21–25), https://sites.znu.edu.ua/interactiv.edu.lab/Statti_z2012/tezi_Memory_Politics-2023-11.pdf (dostęp: 27.12.2024)

КОРВАЦКИЙ Н.Г., *Династия рода Корвацких*, Минск 1994 (KORVATSKYI N.H., *Dynastyia roda Korvatskykh*, Minsk 1994).

КОРОТКОВ И., *Битва за Мелітополь*, Москва 2011 (KOROTKOV I., *Bitva za Melitopol*, Moskva 2011).

КРЫЛОВ Н., *Улицы Мелітополя: историко-географический словарь*, Мелітополь 2011 (KRYLOV N., *Ulitsy Melitopolya: istoriko-geograficheskii slovar*, Melitopol 2011).

- МИХАЙЛОВ Б.Д., *Военной дорогой отцов*, [в:] *Мелитополь – медовый город. Путеводитель – справочник*, Дніпропетровськ 1990 (MІHAЙЛOВ B.D., *Военной дорогой отцов*, [в:] *Melitopol – medovyiy gorod. Putevoditel – spravochnik*, Dnipropetrovsk 1990) <https://vmelitopole.com/istoriya/melitopol-v-velikoj-otechestvennoj-vojne-1941-1943/voennoj-dorogoj-ottsov> (dostep: 27.12.2024).
- НОРА П., *Проблематика мест памяти*, Санкт-Петербург 1999 (NORA P., *Problematika mest pam'yati*, Sankt-Peterburg 1999).
- ШЕВЧУК С.П., *Шлях одного району: від Царекостянтинівського через Першотравневий до Куйбишевського – 1918–1945 рр.*, Запоріжжя 2012 (SHEVCHUK S.P., *Shliakh odnogo raionu: vid Tsarekostiantynivskoho cherez Pershotravneviy do Kuibyshevskoho – 1918–1945 rr.*, Zaporizhzhia 2012).

Netografia

- В День освобождения города Мелитополя от фашистских захватчиков Министр по молодёжной политике Запорожской области принял участие в возложении цветов к Вечному огню на мемориале Братское кладбище в Мелитополе (V Den osvobozhdeniya goroda Melitopolya ot fashistskih zahvatchikov Ministr po molodoYozhnoy politike Zaporozhskoy oblasti prinyal uchastie v vozlozhenii tsvetov k Vechnomu ognyu na memoriale Bratskoe kladbische v Melitopole)*, <https://zp-news.ru/society/2022/10/23/50491.html> (dostep: 12.03.2023).
- В Мелитополе восстановят танк Т-70 (V Melitopole vosstanoviyat tank T-70)*, <https://rg.ru/2023/03/01/v-melitopole-vosstanoviat-tank-t-70.html> (dostep: 12.03.2023).
- В Мелитополе установили на постамент танк Т-70 (V Melitopole iustanovili na postament tank T-70)*, <https://tass.ru/obschestvo/20620275> (dostep: 11.10.2024).
- Мелитопольцы возложили цветы к мемориалу «Братское кладбище» в День Неизвестного (Melitopoltsy vozlozhili tsvetyi k memorialu «Bratskoe kladbische» v Den Neizvestnogo Soldata Солдама)*, https://tass.ru/obschestvo/16493095?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com (dostep: 12.03.2023).
- Учетная карточка воинского захоронения № 179-ЗПП (Uchetnaia kartochka voynskoho zakhoroneniya № 179-ZPR)*, Memorial (Мемориал), <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=83689984> (dostep: 12.03.2021).

Oksana Varian

WAR BURIALS AS A METHOD OF INSTRUMENTALIZING THE MEMORY OF WORLD WAR II

Summary. The practice of Russia's using burials from World War II to construct an aggressive concept of memory about the war in Soviet and post-Soviet public space and the subsequent use of memory as a tool of military aggression is considered. It was established that Ukraine and Russia formed different types of memories about World War II. Ukraine's memory of World War II is the happiness of victory combined with the conscious memory of its tragic price, reflected in the phrase "Never again". Russia's memory of World War II is different – aggressive, justifying all war crimes with the right of the winner, supported by the militarization of society, personified by the slogans "grandfathers fought" and "we can do it again". Based on research on military burials from 1941–1944 in the Zaporizhzhya region, three characteristic features of the attitude of the Soviet authorities towards military burials were identified and analyzed using specific examples: depersonalization of the memory of the war; a formal approach to burials; marking central parts of public space in cities and villages with military burials. A typology was carried out and statistical data were presented on the number of burials from the period of World War II in the Zaporizhzhia region. The general situation of the organisation of military burials on the territory of the Zaporizhzhia region is presented on the example of the city of Melitopol – a strategic city in the German-Soviet war of 1941–1945 and the ongoing Russian-Ukrainian war, currently occupied by the Russians. It was determined that Russia used World War II monuments in the occupied territory as a component of ideological propaganda. At the same time, 60% of the cultural heritage monuments of the Zaporizhzhia region destroyed by shelling by Russian troops are military burials from the period of World War II.

Keywords: memory, types of memory, World War II, Russian-Ukrainian war, cultural heritage